

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ
КОМЕНТАР

*Рекомендовано до друку постановою бюро президії
Національної академії правових наук України
(протокол № 215/3-Б від 31 липня 2023 р.)*

Редакційна колегія: д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України Р. О. Стефанчук (співголова редкол.); д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. В. Петришин (співголова редкол.); д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Ю. Г. Барабаш; д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України Ю. В. Баулін; канд. юрид. наук О. Ю. Водянніков; д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України А. П. Гетьман; д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України Є. А. Гетьман; д-р юрид. наук, ст. досл. О. С. Гиляка; д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України А. Б. Гриняк; д-р юрид. наук, акад. НАПрН України В. А. Журавель; д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України О. В. Капліна; д-р юрид. наук, проф., чл.-кор. НАПрН України В. В. Лемак; канд. юрид. наук, доцент Л. І. Летнянчин; д-р юрид. наук, проф., НАПрН України Д. В. Лук'янов; д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України Н. М. Оніщенко; д-р юрид. наук, чл.-кор. НАПрН України С. Г. Серьогіна; д-р юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. В. Скрипнюк.

Конституція України. Науково-практичний коментар / [Ю. Г. Барабаш, А. П. Гетьман, С. Г. Серьогіна та акад. прав. наук України] ; за заг. ред. Р. О. Стефанчука та О. В. Петришина. – Київ: ВАІТЕ, 2024 – 760 с.

*Видано за сприяння Програми підтримки ОБСЄ для України.
У цьому виданні висловлено виключно погляди авторів. Вони не обов'язково
відображають офіційну позицію ОБСЄ.*

Науково-практичний коментар Конституції України підготовлено на основі сучасних досягнень юриспруденції, державно-правових доктрин з урахуванням практики Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини та багаторічного досвіду застосування Конституції України.

До складу авторського колективу ввійшли провідні вітчизняні науковці, дійсні члени (академіки) та члени-кор. Національної академії правових наук України, судді Конституційного Суду України, народні депутати України, посадовці органів державної та судової влади, правоохоронних органів.

Видання розраховане на парламентарів, посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування, викладачів, науковців, аспірантів, студентів, а також широкого кола читачів.

Стаття 42	198
Задихайло Д. В.	
Стаття 43	202
Жернаков В. В.	
Стаття 44	210
Чанишева Г. І.	
Стаття 45	215
Іншин М. І.	
Стаття 46	224
Прилипко С. М., Омельчук О. М.	
Стаття 47	230
Спасибо-Фатєєва І. В.	
Стаття 48	234
Ярошенко О. М., Вапнярчук Н. М.	
Стаття 49	238
Стеценко С. Г.	
Стаття 50	242
Шемшученко Ю. С.	
Стаття 51	244
Борисова В. І.	
Стаття 52	248
Борисова В. І.	
Стаття 53	252
Кагановська Т. Є.	
Стаття 54	257
Спасибо-Фатєєва І. В.	
Стаття 55	261
Буткевич В. Г., Буткевич О. В.	
Стаття 56	266
Подцерковний О. П.	
Стаття 57	270
Погребняк С. П.	
Стаття 58	272
Погребняк С. П.	
Стаття 59	274
Гловюк І. В.	
Стаття 60	277
Баулін Ю. В.	
Стаття 61	279
Баулін Ю. В.	
Стаття 62	281
Капліна О. В.	
Стаття 63	290
Капліна О. В.	
Стаття 64	300
Скрипнюк О. В.	
Стаття 65	305
Битяк О. Ю.	
Стаття 66	309
Шульга М. В.	
Стаття 67	311
Кучерявенко М. П.	
Стаття 68	319
Рабінович П. М.	

Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Правова природа конституційного права кожного на професійну правничу допомогу має бути розглянута, виходячи з того, що: (1) воно є суб'єктивним правом, тобто мірою можливої поведінки суб'єкта (хоча у кримінальному провадженні є випадки, коли участь захисника у кримінальному провадженні є обов'язковою, а саме ст. 52 КПК України); (2) наскільки широко слід тлумачити поняття «кожен»; та (3) який зміст та форми професійної правничої допомоги.

У попередній редакції цієї статті гарантованим було право на правову допомогу. У доктрині є доволі широке і по суті таке, яке охоплює усі форми правової допомоги, визначення: правова допомога – це гарантоване державою кваліфіковане сприяння суб'єктами, визначеними законом, людині у здійсненні нею правомірних процесуальних дій (актів), необхідних для набуття, зміни або припинення суб'єктивних прав чи обов'язків⁷³. Разом з тим на підставі Закону № 1401-VIII від 02 червня 2016 «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» формулювання права було уточнено через професійну правничу допомогу; відповідно, зміст цього права має тлумачитися у логічному зв'язку із положеннями ст. 131² Конституції, згідно з якою для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура.

КСУ підкреслив, що поняття «надання професійної правничої допомоги» не тотожне поняттю «представництво особи в суді». Надання професійної правничої допомоги здійснюють адвокати, натомість представництво особи у суді може бути здійснене, за вибором особи, адвокатом або іншим суб'єктом. З аналізу частини першої статті 131² Конституції України у системному зв'язку з її статтею 59 впливає позитивний обов'язок держави, який полягає в гарантуванні участі адвоката у наданні професійної правничої допомоги особі з метою забезпечення її ефективного доступу до правосуддя за рахунок коштів держави у випадках, передбачених законом (*Висновок Конституційного Суду України (Велика палата) від 31 жовтня 2019 року № 4-в/2019*).

КСУ неодноразово надавав тлумачення коментованій статті у попередній редакції, проте це тлумачення має бути враховане і зараз. Зокрема, було витлумачено, що право на правову допомогу – це гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги (*Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000*); право на правову допомогу – це гарантована державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, незалежно від характеру правовідносин особи з іншими суб'єктами права (*Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009*).

Легальне визначення правничої допомоги міститься у ст. 1 Закону України «Про безоплатну правничу допомогу», в редакції Закону № 3022-IX від 10.04.2023: надання правничих послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини й громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення.

Формулювання у коментованій статті та цитованих положеннях актів КСУ «кожен» означає, що: по-перше, будь-яка фізична або юридична особа, незалежно від громадянства, місця проживання, кольору шкіри, майнового стану, політичних, релігійних, світоглядних переконань, статусу особи тощо, по-друге, сама особа має вирішувати, потрібна їй професійна правнича допомога чи ні (хоча є і винятки, передбачені ст. 52 КПК України, яка регламентує обов'язкову участь захисника у кримінальному провадженні, та п. 3 ч. 1 ст. 49 КПК України, який вказує на можливість залучення захисника для здійснення захисту за призначенням, якщо слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його); по-третє, сама особа має вирішувати, у яких правовідносинах та у якій формі (формах) їй потрібна професійна правнича допомога. Як вказав КСУ, вибір форми та суб'єкта надання такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати (*Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009*). Тобто немає обмежень по колу осіб та видах правовідносин, коли особі може бути потрібна професійна правнича допомога, а отже, вона має право її отримати. Можуть бути певні обмеження у випадку обов'язкової участі захисника (ст. 52 КПК України) та ситуацій, коли слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд вирішить, що обставини кримінального провадження вимагають участі захисника, а підозрюваний, обвинувачений не залучив його (п. 3 ч. 1 ст. 49 КПК України). Отже, враховуючи конституційну норму, чинне законодавство не обов'язково має містити вичерпний перелік осіб у відповідних статусах, які мають право на професійну правничу допомогу, і у разі відсутності у галу-

⁷³ Шрамко Ю.Т. Конституційне право на правову допомогу в Україні: актуальні питання законодавчого регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2016. С. 60.

зевому законодавстві вказівки та те, що суб'єкт має право на професійну правничу допомогу, має застосовуватися коментована конституційна норма.

КСУ давав тлумачення формулюванню «кожен» за попередньою редакцією коментованої статті: у контексті частини першої цієї статті «кожен має право на правову допомогу» поняття «кожен» охоплює всіх без винятку осіб – громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України. Здійснення права на правову допомогу засноване на дотриманні принципів рівності всіх перед законом та відсутності дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (*Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009*). Крім того, у цьому ж рішенні КСУ було витлумачено, що положення частини першої статті 59 Конституції України «кожен має право на правову допомогу» треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує».

Конституційне право кожного на професійну правничу допомогу, яке за правовою природою є суб'єктивним правом, свідчить про наявність у держави кореспондуючих обов'язків щодо наявності системи професійної правничої допомоги. КСУ також вказав на обов'язки держави у цій сфері: гарантування кожному права на правову допомогу в контексті частини другої статті 3, статті 59 Конституції України покладає на державу відповідні обов'язки щодо забезпечення особи правовою допомогою належного рівня. Такі обов'язки обумовлюють необхідність визначення в законах України, інших правових актах порядку, умов і способів надання цієї допомоги (*Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009*).

Разом з тим правова природа цього права є дискусійною у доктрині прав людини. Зазначимо, що у традиційній класифікації прав людини на особисті, політичні, соціальні, економічні, культурні, екологічні це право, як правило, не згадується⁷⁴.

КСУ ж вказав, що право особи на правову допомогу є одним із конституційних, невід'ємних прав людини і має загальний характер. Конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є гарантією реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини й громадянина, і в цьому полягає його соціальна значущість. Серед функцій такого права у суспільстві слід окремо виділити превентивну, яка не тільки сприяє правомірному здійсненню особою своїх прав і свобод, а й, насамперед, спрямована на попередження можливих порушень чи незаконних обмежень прав і свобод людини й громадянина з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб (*Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 року № 23-рп/2009*).

Згідно зі ст. 131² Конституції, для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура. КСУ визнав те, що адвокат має необхідний професійний рівень та можливість забезпечити реалізацію права особи на захист від кримінального обвинувачення та представництво її інтересів у суді. У той же час кожна особа є вільною у виборі захисника своїх прав серед адвокатів. Конституційний Суд України вважає, що встановлення на законодавчому рівні винятків щодо представництва в суді іншими, ніж адвокат, особами може бути обумовлене особливостями певної категорії справ, правовідносин чи статусу особи, права, свободи чи інтереси якої підлягають захисту (*Висновок Конституційного Суду України від 20 січня 2016 року № 1-в/2016*).

Важливість цього права (у різних найменуваннях і формах правничої допомоги) підкреслена у міжнародних документах. Загальна декларація прав людини гарантує людині, обвинуваченій у вчиненні злочину, усі можливості для захисту (ст. 11). Міжнародний пакт про громадянські й політичні права передбачає право захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника, практично аналогічне формулювання містить ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право використовувати юридичну допомогу захисника). Будь-яка людина має право звернутися по допомогу до адвоката за своїм вибором для підтвердження своїх прав і захисту в усіх стадіях кримінальної процедури. Уряди повинні гарантувати ефективну процедуру і працюючий механізм для реального і рівного доступу до адвокатів усіх осіб, які проживають на його території і підпорядковані його юрисдикції незалежно від раси, кольору шкіри, етнічного походження, статі, мови, релігії, політичних та інших поглядів, національного або соціального походження, економічного чи іншого статусу (п.п. 1, 2). ЄСПЛ неодноразово підкреслював важливість права на захист: право кожного обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення на ефективний захист з боку адвоката – який, у разі потреби, може бути призначений офіційно – не є абсолютним, воно становить одну з основоположних засад справедливого судового розгляду (справи «Шабельник проти України» (заява № 16404/03), «Яременко проти України» (заява № 32092/02)) та ін.

Важливе значення для забезпечення права на професійну правничу допомогу кожному, у тому числі тим особам, які не можуть укласти договір про надання правової допомоги (з 03 серпня 2023 – договір про надання правничої

⁷⁴ Конституційне право України: прагматичний курс: навч. посіб. / М.В. Афанасьєва, Ю.Ю. Бальцій, Ю.Д. Батан [та ін.]; за заг. ред. М.В. Афанасьєвої, А.А. Єзерова; тех. ред. Ю.Д. Батан. Одеса: Юридична література, 2017. С. 130-131; Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М.І. Козюбри / Ю.Г. Барабаш, О.М. Бориславська, В.М. Венгер, М.І. Козюбра, О.М. Лисенко, А.А. Мелешевич. К.: ВАІТЕ, 2021. С. 173-180; Ісакова В.М. Право на правову допомогу: поняття, особливості, гарантії: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2013. С. 42-43). Проте це право розглядається як право-гарантія (Шрамко Ю.Т. Конституційне право на правову допомогу в Україні: актуальні питання законодавчого регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2016. С. 177; Джуська А.В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу в Україні. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2018. С. 106

допомоги) через відсутність коштів, має положення коментованої статті, що «у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно». Такий підхід визнаний у міжнародних актах. Зокрема, Резолюція (76) 5 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу в цивільних, господарських і адміністративних справах рекомендувала урядам держав-членів надавати на тих же умовах, що власним громадянам, безоплатну правову допомогу по цивільних, господарських і адміністративних справах, незалежно від характеру суду, який здійснює юрисдикцію, а) фізичним особам - громадянам будь-якої держави-члена; б) всім іншим фізичним особам, які постійно проживають на території держави-члена, де має відбуватися судове провадження. Резолюція (78) 8 Комітету Міністрів Ради Європи про безоплатну правову допомогу і юридичні консультації передбачає, що ніхто не може бути через перешкоди економічного характеру позбавлений можливості використання або захисту своїх прав у будь-яких судах, повноважних виносити рішення по цивільних, господарських, адміністративних, соціальних чи податкових справах. З цієї метою кожна особа має бути наділена правом на необхідну безоплатну правову допомогу в судовому провадженні. Під час розгляду того, чи є така допомога необхідною, слід враховувати: а) фінансові можливості та зобов'язання відповідної особи; б) очікувані судові витрати (п. 1). Принципи та керівні настанови ООН щодо доступу до правової допомоги у системі кримінального правосуддя (2012 року) вказують, що безоплатна правова допомога є істотним елементом справедливої, гуманної та ефективної системи кримінального правосуддя, яка ґрунтується на принципі верховенства права. Безоплатна правова допомога є фундаментом для користування іншими правами, включаючи право на справедливий суд.

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод також закріпила право на безоплатну юридичну допомогу, але за таких умов: 1) йдеться про захист у кримінальному провадженні; 2) брак достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника; 3) цього вимагають інтереси правосуддя. Як зазначив ЄСПЛ у справі «Максименко проти України» (заява № 39488/07), що стосується того, чи вимагали «інтереси правосуддя» надання заявнику безоплатної юридичної допомоги, то ключовими у цьому контексті пунктами розгляду є серйозність питання, про яке йшлося, та характер цього провадження.

В Україні система безоплатної правової допомоги визначена та регламентується Законом України «Про безоплатну правову допомогу» від 02 червня 2011 року № 3460-VI, який з 03 серпня 2023 року матиме назву «Про безоплатну правничу допомогу» в силу змін, внесених Законом України № 3022-IX від 10 квітня 2023 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення доступу до безоплатної правничої допомоги». У оновленій редакції безоплатна правнича допомога визначена як правнича допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел (ст. 1). Цей Закон у оновленій редакції регламентує надання безоплатної правничої допомоги суб'єктам права на безоплатну первинну та вторинну правничу допомогу, визначає суб'єктів права на цю допомогу, суб'єктів надання безоплатної правничої допомоги, порядок отримання безоплатної правничої допомоги, фінансування системи безоплатної правничої допомоги, управління нею, оскарження рішень щодо надання безоплатної правничої допомоги, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб⁷⁵.

Формулювання «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» коментованої статті вказує на те, що пріоритетом є саме вільний вибір адвоката, чиєю професійною правничою допомогою бажає скористатися особа, яка її потребує. КСУ вказав, що конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» (частина перша статті 59 Конституції України) за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав та законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин, а не тільки з кримінальних. Право на захист, зокрема, може бути реалізоване фізичною особою у цивільному, арбітражному, адміністративному і кримінальному судочинстві (Рішення Конституційного Суду України від 16 листопада 2000 року № 13-рп/2000). Водночас вказівка на «захисника прав» свідчить про те, що мається на увазі не захисник у розумінні КПК України, а саме особа, яка надає професійну правничу допомогу у будь-яких правовідносинах. Разом з тим, виходячи з галузевого законодавства, свобода вибору не є абсолютною, адже якщо особа отримує вторинну правову допомогу, то питання про надання доручення конкретному адвокату вирішується центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги із числа адвокатів, включених до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу (з 03.08.2023 року – Реєстр адвокатів, які надають безоплатну вторинну правничу допомогу, центр з надання безоплатної правничої допомоги). Зауважимо, що підхід держави, коли вимагається певна юридична кваліфікація для здійснення захисту, не був визнаний таким, що не відповідає Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: у справі «Загородній проти України» (заява № 27004/06) ЄСПЛ зазначив, що право заявника на вільний вибір свого захисника було обмежене, оскільки захисник за його вибором був юристом, але не мав свідоцтва про право на заняття адвокатською діяльністю. На думку Суду, таке обмеження права на вільний вибір захисника само по собі не порушує питання за підпунктом «с» пункту 3 статті 6 Конвенції, оскільки певна юридична кваліфікація може вимагатись для забезпечення ефективного захисту особи (п. 53).

⁷⁵ Див. Гловюк І.В. Право на безоплатну правничу допомогу у кримінальному провадженні: актуальні питання. Слідча та детективна діяльність: виклики і перспективи: збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції (Харків, 25 травня 2023 р.). Харків: Юрайт, 2023. С. 41-47.